

MIJN AARDSE LEVEN VOL MOEITE EN STRIJD

De Boekerij 'Oost en West' is het resultaat van een samenwerkingsverband van het tijdschrift 'Indische Letteren', 'Moesson' en de KITLV Uitgeverij.

Het lied dat ik kwam zingen blijft heden ongezongen.
Ik heb mijn dagen verbracht in het spannen en ontspannen van mijn
snarentuig.
De maat kwam niet uit, de woorden pasten niet; in mijn hart is enkel de
smartkramp van wensen.
De bloesem opende zich nog niet, alleen de wind zucht erlangs.

Rabindranath Tagore, 'Wijzang XIII' uit *Wij-zangen*. Vertaling: Frederik van Eeden.

Dit mijn aardsche leven is vol van moeite en strijd, en mijn vijanden, die vele
zijn, lachen om mij. Hun hoon schiet sneller naar het doel dan gevederde
pijlen; hun woorden vlijmen scherper dan krissen.

Noto Soeroto, 'Wayang', uit *Wayang-liederen*

Voor Willy

KONINKLIJK INSTITUUT
VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

Boekerij 'Oost en West'

RENÉ B. KARELS

MIJN AARDSE LEVEN
VOL MOEITE EN STRIJD

Raden Mas Noto Soeroto
Javaan, dichter, politicus
1888-1951

KITLV Uitgeverij
Leiden
2010

Uitgegeven door:
KITLV Uitgeverij
Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde
(Royal Netherlands Institute of Southeast Asian and Caribbean Studies)
Postbus 9515
2300 RA Leiden
website: www.kitlv.nl
e-mail: kitlvpress@kitlv.nl

KITLV is een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW)

K O N I N K L I J K E N E D E R L A N D S E
A K A D E M I E V A N W E T E N S C H A P P E N

Omslag: Creja ontwerpen, Leiderdorp.

ISBN 978 90 6718 357 4

© 2010 Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouders.

Printed in the Netherlands

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding	11
<i>Deel 1 1888-1932</i>	
I	‘Een vlijtig, vlug jongetje met groote droomoogen’ (1888-1906) 23
	De Midden-Javaanse vorstenhuizen 24
	Noto Soeroto’s jeugd 26
	Noto Dirodjo 31
II	‘Maar stelt u eens Indië voor zonder Nederland’ (1906-1913) 35
	Student en journalist 35
	<i>Bandera Wolanda</i> 39
	De Indische Vereeniging 43
	Kartini 45
	De Indische Partij 50
	De Indische Vereeniging: incidentele kritiek 52
	Militaire dienst 55
III	‘Ik zou het als een groot voorrecht beschouwen u te kunnen dienen’ (1913-1920) 59
	Soeparto 59
	Amirati 65
	Reiniera Roghair 67
	De geëerde vorst 69
	Jo Meijer 70
	Javaanse kunstavonden 76
	Afhankelijk en onderdanig 78
	De Indische Vereeniging 80
	Inmiddels in Indië 82
IV	‘Na lang overdenken is hij toen een uitgeverij en een boekhandel begonnen’ (1920-1925) 87
	Hadi Poestaka 87
	Kopenhagen 91
	<i>Oedaya</i> 92
	Twee kwesties 96

	Parijs 98	
	De Indonesische Vereeniging, het roeyement 98	
V	'Doch de nationale onafhankelijkheid blijkt niet de hoogste vrijheid te zijn' (1925-1932)	103
	'Nederland en Indonesië', een rede 103	
	Berlijn 106	
	'Roeping', twee redevoeringen 107	
	Het Nederlandsch-Indonesisch Verbond van Jongeren-Organisaties (NIVJO) 109	
	<i>Kleurschakeeringen uit Oedaya</i> 114	
	Het lustrumjaar 1928 117	
	Nieuwe gedachten en een nieuw verbond 122	
	De Rijkseenheid 126	
	<i>Naar een nieuwe samenleving</i> 127	
	De aristo-democratie 129	
	Het Nederlands-Indonesisch Verbond in de aanval 132	
	Een bezoek aan Gandhi 136	
	Afscheid 138	
VI	Een mondaine stad achter de duinen (1)	143
	Den Haag, een karakteristiek 143	
	Verenigings- en sociëteitsleven 144	
	Kranten en tijdschriften 154	
	Muziek, theater en film 158	
VII	Een mondaine stad achter de duinen (2)	169
	Indische hoofdstad 169	
	Vereeniging Oost en West 170	
	Vereeniging van Indische Verlofgangers 's-Gravenhage 173	
	Indonesiërs 174	
	Tijdschriften 175	
	Sociëteiten 178	
	Eten en drinken 178	
	Tentoonstellingen en manifestaties 179	
VIII	'Het is een kortstondige arbeid geweest, waar ik met vreugde aan terugdenk'	185
	De eerste gedichten 185	
	<i>Melatiknoppen</i> (1915), Tagore 187	
	Tagore als opvoeder 200	
	<i>Melatiknoppen</i> tweede druk (1919) 205	
	<i>De geur van moeders haarwring</i> (1916) 208	
	<i>Fluisteringen van den avondwind</i> (1917) 214	
	<i>Bloeme-ketenen</i> (1918) 219	
	<i>Lotos en morgendauw</i> (1920) 221	
	<i>Nieuwe fluisteringen</i> (1925) 225	
	<i>Wayang-liederen</i> (1931) 226	
	Beata van Helsdingen-Schoevers 234	

Deel 2 1932-1951

IX	‘Ik ben de levende trait d’union tusschen Djokja en Solo’ (1932-1934)	241
	Zich verscherpend nationalisme	241
	De terugkeer	244
	Batavia en Bandoeng, april-mei 1932	246
	Djokja en Solo, mei 1932-januari 1934	251
X	‘Je bent mijn levenslust, mijn levenshonger en mijn uitbundigheden’	287
	Noto Soeroto en Ben van Eyszelsteijn, het ontstaan van een vriendschap	287
	Van Eyszelsteijn en Mangkoenegoro VII	289
	De Nederlandsche Organisatie van Kunstenaars	296
	Het contact hersteld	297
XI	‘Ik heb jarenlang gescharreld om in mijn nooddrift te kunnen voorzien’ (1936-1951)	307
	1936-1942	307
	Solo, maart-april 1942	310
	Kempeitai	313
	Panti-poestaka en Sana-poestaka	314
	Bersiap, daulat en de Nederlands-Indonesische oorlogen	315
	Rawi	317
	Jo Meijer	318
	De laatste jaren: 1949-1951	319
	Het einde	323
	Aandacht voor Noto Soeroto na zijn dood en het geval ‘Het hoogtij der vogels’	327
	Nawoord	335
	Bijlage	343
	Fabricius	343
	<i>Schimmenspiel</i>	350
	Kritieken op <i>Schimmenspiel</i>	362
	Jodjana	363
	Verschillen en overeenkomsten	368
	Oh East is East, and West is West, and never the twain shall meet	372
	Bibliografie Noto Soeroto	375
	Bibliografie	407
	Register	419
	Register op de publicaties van Noto Soeroto	435

Voorwoord

Uiteindelijk vergde het schrijven van deze dissertatie zes jaar. In deze jaren groeide Noto Soeroto's persoonlijkheid als dichter, essayist en onvermoeibaar ijveraar voor de toenadering tussen oost en west, langzamerhand van contouren naar een gedetailleerd beeld. Ik heb steeds voor ogen trachten te houden een boek te presenteren dat niet alleen voor ingewijden aantrekkelijk zou kunnen zijn, maar ook voor hen die ik tot ingewijden wens te maken. Toegankelijkheid en leesbaarheid stonden voorop. Hoewel ik mij niet altijd kon vinden in Noto Soeroto's ideeën en beslissingen, groeide desondanks mijn sympathie voor deze bevlogen en vasthoudende Javaan die meer aandacht verdient dan hem tot op heden ten deel is gevallen. Ik hoop dit proces met de lezers te delen.

De enthousiasmerende hulp van een aantal mensen dat mijn vorderingen op de voet volgde, maakte mij het werken gemakkelijker. In de eerste plaats dank ik mijn hooggeleerde promotor, prof.dr. A.N. Paasman. Zijn colleges inspireerden mij tot de keuze van mijn promotie-onderwerp. Tijdens elk gesprek dat wij over de voortgang van mijn studie voerden, toonde hij zijn geestdrift over het onderzoek. Zijn commentaar en adviezen, zowel voor wat betreft de inhoud als de vormgeving van de onderzoeksresultaten, hebben mij in belangrijke mate gestimuleerd. Het uiteindelijk resultaat zou ik zonder zijn begeleiding niet hebben bereikt.

Zonder de niet aflatende hulp en het enthousiasme van Harindro Dirodjo Noto Soeroto en Dewathia Douwes-Noto Soeroto, zoon en dochter van Noto Soeroto, was deze biografie nooit tot stand gekomen. Het uitgebreide archief dat zij in groot vertrouwen aan mij ter beschikking stelden, bevatte een rijke schat aan gegevens waar ik zonder beperkingen gebruik van mocht maken. Op geen enkel moment heb ik vergeefs bij hen aangeklopt om voor de zoveelste maal vragen te stellen of over een interpretatie te discussiëren. Zij verdienen mijn grote dank voor het geduld en het geschonken vertrouwen.

Ook Madelon Djajadiningrat-Nieuwenhuis, historisch-anthropologe en schrijfster van *Vorst tussen twee werelden*, de biografie van Mangkoenegoro VII, verdient mijn bijzondere dank. Zij stelde in alle vertrouwen het microfiche-archief van de Mangkunagaran te Surakarta tot mijn beschikking. Zij

en haar echtgenoot, Hoesein Djajadiningrat, kleinzoon van Mangkoenegoro VII, voorzagen mijn conceptteksten van commentaar. Als geen ander zijn zij ingevoerd in de vele aspecten die mijn onderwerp raken.

Verder ben ik dank verschuldigd aan mijn vriend Ton van Schoten die ingewikkelde genealogische kwesties oploste en als medewerker van het Haags Gemeentearchief bronnen ontdekte die anders voor mij onvindbaar zouden zijn gebleven; aan mijn vriend Arie Slinger, die steeds meediscussieerde over de talrijke dilemma's waar een biograaf voor komt te staan; aan Trisnawati Noto Soeroto die mijn vragen over haar vader, Rawi Noto Soeroto, en haar moeder, Thea Eland, uitgebreid beantwoordde en veel materiaal in vol vertrouwen afstond, en aan Olf Praamstra die mij wees op een mij onbekend archief. Verder dank ik de volgende personen voor hun waardevolle bijdragen: Rico Bulthuis, Respati van de Bunt, Parvati Chavoix-Jodjana, Willy van Duivenbode, Olav van Esschoten, Ton van Gool, Hans Harmsen, Hugo Karels, Rachna Karels, Snoet Karels, Gerard Knoester, Sandra Lanzing, Vilan van de Loo, Hans Meijer, Jaap Rebel, Richard Rosser, Sando Scharloo, Trigo Scharloo, Loes Stockmann-Steens Zijnen en Gerard Termorshuizen.

Op dinsdag 30 oktober 2007 bereikte mij het droevige bericht dat Dewi Douwes-Noto Soeroto die ochtend op 85-jarige leeftijd was overleden. Het is een troost dat zij nog in de zomer van 2007 mijn proefschrift in typoscript heeft kunnen lezen. Haar wens was om de biografie van haar vader voor een bredere kring uit te geven. Op haar feestelijk gevierde verjaardag op 12 juli 2007 werd zij verrast met een prachtige, in gepast batik gebonden dummy van deze toekomstige handelsuitgave. Ik voel mij bevoorrecht haar te hebben gekend.

Inleiding

Raden Mas Noto Soeroto (1888-1951), afkomstig uit het prinsdom Pakoelaman in het Vorstenlandse Java, behoort tot de progressieve voorhoede van Indonesische studenten die aan het begin van de vorige eeuw naar Nederland komt om te studeren. Wanneer de zogenoemde ethische politiek als een gepasseerd station wordt gezien en tegelijkertijd het nationalisme zich als een niet meer te stuiten kracht ontwikkelt, houdt hij vast aan het standpunt dat Nederland en Indië nog voor lange tijd onder Nederlandse leiding aan een gezamenlijke toekomst moeten bouwen. Uiteindelijk zal dit, naar zijn mening, onder bepaalde voorwaarden, eveneens leiden tot een zelfstandig Indonesië. Een belangrijke rol in het toekomstige bestuur van Indonesië ziet hij weggelegd voor de aristocratie. Het logische gevolg van zijn stellingname is dat hij noch door zijn landgenoten die strijden voor een onafhankelijk Indonesië op korte termijn, noch door de Nederlanders die Indië onder geen beding wensen prijs te geven, wordt geaccepteerd en vertrouwd. Het maakt hem tot een omstrede en tragische figuur die de politieke tekenen van zijn tijd niet verstaat en zich hiermee buiten de werkelijkheid plaatst. Deze 'politieke' implicaties vormen niet de enige reden waarom hij voor een biograaf een interessante persoonlijkheid is.

Naast zijn levenslange preoccupatie met de relatie tussen kolonie en moederland, in tientallen kranten- en tijdschriftartikelen gepresenteerd, is hij ook de dichter die, vooral met zijn 'prozagedichten', over het algemeen welwillende kritiek ontvangt. Tussen 1915 en 1931 publiceert hij zeven bundels poëzie. Zij verschijnen terwijl Noto Soeroto in Den Haag woont, de stad die in deze jaren een mondain en bovendien een 'Indisch' karakter heeft. Beide karakteristieken zijn grotendeels verdwenen, zodat een beschrijving van deze periode een interessant profiel van de stad oplevert dat voor de huidige Hagenaar welhaast onherkenbaar moet zijn.

Noto Soeroto's privéleven kenmerkt zich door ups en downs. Hij trouwt in 1918 een Nederlandse vrouw en krijgt drie kinderen, maar zijn in 1920 begonnen uitgeverij en boekhandel leveren onvoldoende geld op om het gezin te kunnen onderhouden. Zijn politieke ideeën brengen hem uiteindelijk in een isolement, waarna hij in 1932 als een teleurgesteld man naar Indië

vertrekt. Het plan om vrouw en kinderen te zijner tijd te laten overkomen, lijdt schipbreuk wegens geldgebrek. In Indië tracht Noto Soeroto een bestaan op te bouwen als verzekeringsagent en als particulier secretaris van de vorst van het Mangkoenegarase huis in Solo, Mangkoenegoro VII, die hij als Soerjo Soeparto in 1913 in Den Haag heeft leren kennen. Nog eenmaal ziet hij zijn gezin wanneer hij in 1937 in het gevolg van de vorst het huwelijk van prinses Juliana en Bernhard zur Lippe-Biesterfeld bijwoont. Ook hierna vertrekt hij alleen. Straatarm en eenzaam sterft hij in november 1951 in Solo. Een dag voor zijn overlijden ontmoet hij zijn jongste zoon.

De biografie van Noto Soeroto vindt aansluiting bij de ware stroom van biografieën van vooral schrijvers en dichters, maar ook van politici en anderszins bekende Nederlanders die vanaf het begin van de jaren negentig op gang komt. De huidige populariteit van het genre is niet vreemd. Zij sluit aan bij de op individuele beleving gerichte tijdgeest die zich onder andere uit in het verschijnsel de mens achter de kunstenaar, politicus of wetenschapper te willen kennen. Een biografie kan een levendiger en inzichtelijker beeld opleveren van de opvattingen en handelingen van de gebiografeerde en verbindt de geschiedenis met een persoonlijk leven. Als voorbeelden mogen dienen: *Louis Couperus; Een biografie* door Frédéric Bastet (Amsterdam 1987), *Tweespalt; Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* door Jan Fontijn (Amsterdam 1990), *Trots verbrijzeld; Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901* door Jan Fontijn (Amsterdam 1996), *Maerlants wereld* door Frits van Oostrom (Amsterdam 1996), *Liefde is heel het leven niet; Henriëtte Roland Holst 1869-1952* door Elsbeth Etty (Amsterdam 1996), *Henri Polak; Sociaal democraat 1868-1943* door Salvador Bloemgarten ('s-Gravenhage 1993) en *De ware vrijheid; De levens van Johan en Cornelis de Witt* door Luc Panhuysen (Amsterdam 2005).

Met het groeien van de populariteit van het genre blijkt de behoefte aan bestudering van de biografie zelf. Deze leidt in 1991 tot de oprichting van de Werkgroep Biografie die symposia en werkbijeenkomsten organiseert. Drie maal per jaar geeft de werkgroep het *Biografie Bulletin* uit. In september 2004 opent te Groningen het Biografie Instituut, onderdeel van de Letterenfaculteit van de Rijksuniversiteit Groningen, zijn poorten. Onder leiding van directeur Hans Renders stelt het zich onder andere ten doel de theorievorming over de biografie te bevorderen.¹

Binnen het genre worden subgenres onderscheiden. Zo spreekt men van de politieke biografie, de schrijversbiografie en de koloniale biografie. Op het laatste gebied is eveneens sprake van opvallende activiteit. Op 29 en 30 maart 2007 organiseerden het Biografie Instituut, het Koninklijk Instituut

¹ Van der Meulen 2004:8.

voor Taal-, Land- en Volkenkunde en de Universiteit Leiden een symposium, geheel gewijd aan de koloniale biografie, waar ook aandacht aan de toekomstige biografie van Noto Soeroto werd besteed.

De onderhavige biografie laat zich op verschillende wijzen classificeren. Zij heeft elementen van een politieke biografie en een schrijversbiografie, maar behoort ontegenzeggelijk tot de koloniale biografie. Het boek vindt dan zijn plaats tussen onder andere *Dirksland tussen de doerians; Een biografie van Willem Walraven* door Frank Okker (Amsterdam 2000), *Geheim Indië; Het leven van Maria Dermoût 1888-1962* door Kester Freriks (Amsterdam 2001), *Multatuli; Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* door Dik van der Meulen (Nijmegen 2002), *Een leven in twee vaderlanden; Een biografie van Beb Vuijk* door A.A. Scova Righini (Leiden 2005) en *E. du Perron; Het leven van een smalle mens* door Kees Snoek (Amsterdam 2005). Een mooie aansluiting is er met de op authentieke documenten gebaseerde roman *Vorst tussen twee werelden* door Madelon Djajadiningrat (Schoorl 2006), waarin zij het leven van Mangkoenegoro VII van Solo beschrijft. Noto Soeroto is in dit boek niet slechts een figurant, maar komt als vriend en particulier secretaris van de vorst ruim aan de orde. In een aantal opzichten zijn *Mijn aardse leven vol moeite en strijd* en *Vorst tussen twee werelden* als complementair te beschouwen.

Voor de biograaf draagt de presentatie van het levensverhaal van Noto Soeroto een gevaar in zich. Hij dient de verleiding te weerstaan zich te verliezen in een spannende, tragische en misschien wel sensationele geschiedenis, zich afspelend tegen een wisselend mondain Haags en exotisch Indonesisch decor. De gebeurtenissen in het leven van Noto Soeroto kunnen hiertoe namelijk verlokken. Zij inspireerden immers Johan Fabricius reeds in 1958 tot het schrijven van de roman *Schimmenspel*.

Deze biografie is uiteraard geen roman, maar wel een verhaal. Het is een poging om het bewogen leven van Noto Soeroto op een ingehouden en controleerbare wijze te vertellen; er is niets geschreven dat niet door documenten is gedekt. Nergens wordt Noto Soeroto sprekend of denkend ten tonele gevoerd dan uitsluitend in zijn eigen teksten. Hypotheses, geruchten, roddels en vergaande interpretaties zijn achterwege gelaten. Het lijkt een strategie die leidt tot objectiviteit, maar niets is minder waar. Pierre H. en Simone Dubois, de biografen van Belle van Zuylen, noemen objectiviteit een filosofisch concept dat alleen al daarom geen maatstaf kan zijn in de verhouding tussen biograaf en object.² Een menselijk leven laat zich niet objectiveren, al kent de biograaf al het primaire werk in correspondentie, uitgebreide dagboeken, fictionele teksten en daarnaast vele meningen van

² Dubois 1993:12-3.

derden. Niemand kan ooit pretenderen een ander te kennen. Een leven kan slechts worden geleefd, niet gebiografeerd. Dresden wijst in dit verband op de paradoxale werkzaamheid van de biograaf: 'Zijn verhaal moet eigenlijk doen uitkomen dat een verhaal over een mensenleven, zoals het geleefd is, onmogelijk is; dat hij wel moet afronden wat misschien niet voltooid was, kortom dat zijn verhaal tegelijkertijd echt is en gelogen, dat alle levensfeiten in het verhaal waar zijn, maar dat het leven geen verhaal was.'³

Uiteraard is de beschikbaarheid van veel bronnen voor de biograaf van groot belang. Van en over Noto Soeroto is gelukkig veel materiaal beschikbaar, onder andere uit het familiearchief. De omgang met bronnen is een ander verhaal. Steeds moet de vraag worden gesteld of zij wel betrouwbaar zijn. Levensfeiten als bijvoorbeeld geboorte-, huwelijks- en sterfdatum zijn verifieerbaar. Zo zijn er veel feiten te noemen om de eenvoudige reden dat het feiten zijn. Er bestaat echter een omvangrijke categorie 'feiten' die de biograaf doen twifelen en aanzetten tot nader onderzoek om de validiteit bevestigd te zien. Het onderzoek kan hem brengen tot nuancering of verwerping van zaken die hij, of zelfs de gebiografeerde zelf, als 'feit' had aangenomen. Vriendschappen bijvoorbeeld: Noto Soeroto was bevriend met Soeparto, de latere Mangkoenegoro VII, en met Ben van Eysselsteijn, de Haagse journalist, schrijver en criticus. De in eerste instantie als onbevagen en onvoorwaardelijk geïnterpreteerde vriendschappen bleken uiteindelijk niet geheel vrij te zijn van eigenbelang.

Bronnen kunnen elkaar ook tegenspreken. Met betrekking tot de genealogische vraag wie als de moeder van Noto Soeroto moet worden beschouwd, bestaan verschillende lezingen. De huwelijksakte geeft een andere naam dan Noto Soeroto zelf. In dit geval overtroeft voor mij het officiële document de lezing van Noto Soeroto. Bij oordelen en meningen over Noto Soeroto is er geen keuze. Er kan slechts worden volstaan met het weergeven van alle kanten.

Dan is er de onvermijdelijke omstandigheid dat de basis van elke beschrijving wordt gevormd door min of meer toevallig overgeleverd materiaal. Er is bijvoorbeeld beduidend minder bekend over Noto Soeroto's jeugd dan over de eerste jaren na zijn terugkeer naar Indië in 1932, eenvoudigweg omdat Noto Soeroto in deze tijd zijn *Dagboek-Aanteekeningen* maakte. Uit de naoorlogse periode van Noto Soeroto's leven is correspondentie met vrienden en bekenden beschikbaar, die inzicht geeft in wat hem in die jaren bezighoudt. Dientengevolge treedt er verschil in gedetailleerdheid op in de beschrijving van de verschillende levensfasen. Het is een probleem waar veel biografen mee kampen. A.A. Scova Righini bijvoorbeeld, de biograaf van Beb Vuijk,

³ Dresden 1987:84.

noemt de onevenwichtigheid in omvang en aard van de kennis over verschillende levensperiodes van Beb Vuijk expliciet als een factor die grenzen stelt aan de biografie.⁴ Dat is ook het geval in deze biografie.

Zowel dagboeken als brieven kunnen een valkuil zijn. In de inleiding op zijn biografie van Van Eeden merkt Jan Fontijn op: 'Dagboekschrijvers hebben nogal eens de neiging de nadruk te leggen op crisissituaties in het leven en de meer gelukkige situaties te verwaarlozen, met alle vertekening van dien'⁵. In het geval van Noto Soeroto's *Dagboek-Aanteekeningen*, die de periode van februari 1932 tot januari 1934 beslaan, is dit in hoge mate het geval. Hij is zojuist naar Indië vertrokken en mist vrouw en kinderen. Uit de aantekeningen komt het beeld naar voren van een radeloze Noto Soeroto, depressief van verdriet om het gemis van vrouw en kinderen en vanwege de onmogelijkheid hen financieel te ondersteunen. Het beeld dat hij in dit bijzondere materiaal van zichzelf schetst, kan niet worden gebruikt om zijn reacties onder andere omstandigheden te veronderstellen. De periode waarin hij aantekeningen bijhoudt, is daarvoor te kort en de situatie te specifiek. Er is nog een andere overweging om voorzichtig met de informatie uit dagboeken om te gaan. Fontijn noemt deze terughoudendheid als hij vaststelt dat Van Eeden zijn dagboek wenst te publiceren. In dat geval immers, heeft de schrijver zijn toekomstig lezerspubliek in gedachten en krijgt het dagboek meer het karakter van een brief waarin rekening wordt gehouden met de lezer.⁶ De overeenkomst in intenties die Noto Soeroto heeft met zijn *Dagboek-Aanteekeningen* is frappant. Hij leest zijn aantekeningen voor op 18 april 1932 tijdens een lezing voor de Theosofische Loge te Batavia en ook hij wenst zijn *Dagboek-Aanteekeningen* in een tijdschrift te publiceren. Ook zijn vrouw zendt hij de aantekeningen. Op deze wijze zet hij zijn emoties in de etalage. Het is niet uitgesloten dat hij hiermee, bewust of onbewust, zijn kwetsbare kant wil laten zien om sympathie te winnen.

Ook bij brieven dient de biograaf zo veel mogelijk op zijn hoede te zijn voor de veronderstelde waarheidswaarde. Hij zal zich bijvoorbeeld op de hoogte moeten stellen van de verhouding tussen schrijver en ontvanger, de graad van emotionaliteit van het geschrevene en de tijd die is verlopen tussen het moment van schrijven en de behandelde inhoud.⁷ Zo blijkt uit Noto Soeroto's briefwisseling met Ben van Eysselsteijn hun overdreven verheerlijkende terugblik op de dagelijkse omgang voor 1932 en hun beider belang bij hun relatie met de Mangkoenegoro.

Er zijn niet veel jeugdherinneringen van Noto Soeroto overgeleverd. In

⁴ Scova Righini 2005:v.

⁵ Fontijn 1990:17.

⁶ Fontijn 1990:17.

⁷ Fontijn 1992:54.

Rabindranath Tagore's opvoedingsidealen (1921) laat hij momenten uit zijn eigen opvoeding de revue passeren en in het enige feuilleton van zijn hand, 'De held van mijn kinderleven', gepubliceerd in *De Amsterdammmer* op 25 juli en 1 augustus 1915, spreekt hij over zijn oom, Pakoe Alam VI. De biografie opent met een citaat uit dit feuilleton. Beide herinneringen zijn gebruikt om bepaalde gebeurtenissen uit de jeugdjaren van Noto Soeroto te beschrijven, hoewel juist jeugdherinneringen zich vaak kenmerken door onbetrouwbaarheid. Met betrekking tot het feuilleton komt daar het probleem bij dat niet geheel duidelijk is of het moet worden geïnterpreteerd als fictie, als herinnering of van beide wat. Hoe dan ook, ander materiaal is er niet. De biograaf heeft dan geen keus. Dik van der Meulen, de biograaf van Multatuli, merkt over dit type dilemma op dat een biograaf het zich niet kan veroorloven het weinige dat er is, ook als het fictie is, ongebruikt te laten.⁸ En hoe zit dat met poëzie? De bundel *Fluisteringen van den avondwind* (1917) is weliswaar opgedragen aan Soeparto, maar de aforistische poëzie waarmee de bundel is gevuld, is geschreven door de verliefde Noto Soeroto, met zijn latere vrouw, Jo Meijer, in gedachten. Een aantal voorbeelden van deze gedichten mogen om deze reden in de biografie niet ontbreken.

Vroeg of laat wordt elke biograaf geconfronteerd met de psychologie om het handelen van zijn object te verklaren. Verklaringen kunnen plausibel klinken, maar doen de gebiografeerde niet altijd recht, omdat zij in veel gevallen te veel een 'common sense-karakter' dragen. Waren bijvoorbeeld Noto Soeroto's adellijke afkomst en opvoeding er de oorzaken van dat hij de adel bij uitstek beschouwde als de aangewezenen in de verheffing van het Javaanse volk? De biograaf zou zich in deze mening gesteund kunnen weten, omdat de eveneens adellijke Kartini er dezelfde ideeën op nahield. Maar Soewardi Soerjaningrat, eveneens afkomstig uit het Pakoe Alamse huis maakte geheel andere keuzes. Joop Ellemers stelt vast dat om te kunnen begrijpen en te kunnen verklaren de biograaf dient te beschikken over algemene inzichten die echter moeilijk zijn te ontleen aan één beschrijving zoals een biografie die presenteert. De verklaringen hebben vaak geen relatie met meer, algemene, gegeneraliseerde gezichtspunten die tevens wetenschappelijk zijn gefundeerd.⁹ Om deze reden is terughoudend met verklaringen omgegaan.

De chronologische presentatie is steeds het uitgangspunt geweest om de eenvoudige reden dat een leven zich nu eenmaal chronologisch voltrekt. Het bekende biografenprobleem van chronologie versus thematiek, volgens Kees Snoek in elke biografie aanwezig, dient zich dan al snel aan.¹⁰ De keuze om het ordenend principe van de chronologie met betrekking tot een aantal

⁸ Van der Meulen 2002:13.

⁹ Ellemers 2007:131.

¹⁰ Snoek 2005:14-5.

wezenlijke aspecten, zoals het dichterschap en Noto Soeroto's participatie in het Haagse kunstleven, te verlaten en deze binnen de chronologie als thema een plaats te geven, is ingegeven door de gedachte dat de combinatie chronologie en thematiek de mogelijkheid biedt een aantal onderwerpen diepgaander en met meer samenhang te presenteren dan wanneer deze in de lopende tekst zouden zijn verwerkt. De leesbaarheid (en de schrijfbaarheid) zijn eveneens hiermee gediend. Het rigide toepassen van het chronologisch principe leidt tot een onoverzichtelijke versnippering van zaken die beter in hun samenhang kunnen worden gepresenteerd. Om deze reden is de biografie als volgt opgebouwd.

Het jaar 1932, waarin Noto Soeroto uit Nederland vertrekt, vormt een belangrijke cesuur in zijn leven. Voor het houvast van de lezer is de biografie in twee perioden ingedeeld: Deel 1, de hoofdstukken I tot en met VIII, behandelt de jaren 1888-1932 en Deel 2, de hoofdstukken IX tot en met XII, bestrijkt de jaren 1932-1951.

In Deel 1 vormen de hoofdstukken I tot en met V een chronologisch geheel. Zij behandelen de perioden 1888-1906 (van Noto Soeroto's geboorte tot zijn aankomst in Nederland), 1906-1913 (van zijn aankomst in Nederland tot zijn kennismaking met Soeparto), 1913-1920 (van zijn kennismaking met Soeparto tot de oprichting van de boekhandel en uitgeverij), 1920-1925 (van de oprichting van de boekhandel en uitgeverij tot zijn onvrijwillig vertrek uit de Indische Vereeniging) en 1925-1932 (van dit roeyement tot zijn vertrek naar Indië). In de hoofdstukken VI en VII is gekozen voor de thematiek. Hier wordt het belangrijkste decor van Noto Soeroto's activiteiten tot 1932 beschreven: de stad Den Haag met zijn culturele coterie waarin Noto Soeroto zich buitengewoon thuisvoelt en waar het Indische karakter de stad een unieke sfeer geeft. Deze thematische hoofdstukken bestrijken de gehele periode 1906-1932. Ook Hoofdstuk VIII is thematisch. Het gaat over Noto Soeroto's dichterscarrière van zijn debuutbundel *Melatiknoppin* in 1915 tot en met zijn laatste bundel, *Wayang-liederen*, in 1931.

Deel 2 bevat de hoofdstukken IX tot en met XI. In Hoofdstuk IX komen de *Dagboek-Aanteekeningen* van 1932 tot en met 1933 aan de orde. Noto Soeroto is dan teruggekeerd naar Indië. Zijn vriendschap met Ben van Eyszelsteijn, als thema behandeld in Hoofdstuk X, biedt de gelegenheid belangrijke gebeurtenissen tussen 1932 en 1951 te behandelen. Het gaat dan om het bezoek van Mangkoenegoro VII en Noto Soeroto aan Nederland in 1937 en het dubieuze gedrag van zijn oude Haagse vrienden in de Tweede Wereldoorlog. Hoofdstuk XI gaat dieper in op gebeurtenissen gedurende de oorlogsjaren in Indonesië en Nederland, Noto Soeroto's naoorlogse jaren, zijn ziekte en overlijden. Elk hoofdstuk eindigt met een korte samenvatting met deelconclusies. Het nawoord bevat een korte terugblik op de verrichte studie en een

finale interpretatie van de figuur Noto Soeroto. In de bijlage tenslotte, wordt Fabricius' roman *Schimmenspel* behandeld. Deze roman wordt door lezers soms ten onrechte geïnterpreteerd als een geromantiseerde weergave van het leven van Noto Soeroto.

Het is opmerkelijk dat onderzoekers tot op heden beperkte aandacht hebben gehad voor deze interessante persoon. Wel verschenen er drie doctoraalscripties over Noto Soeroto. De eerste, *Een gast in de Nederlandse letterkunde*, is van de hand van Roeli Koning die in februari 1968 op deze scriptie afstudeerde bij prof.dr. G. Stuiveling te Amsterdam. De tweede, *Het schoone streven*, dateert van juli 1981 en is geschreven door A.M. van Lonkhuyzen onder begeleiding van dr. C.A. Tamse te Groningen. De derde is ook van 1981. In dat jaar studeert Rosa Maria Salim af aan de Universitas Indonesia met een scriptie over de *Wayang-liederen*, getiteld *Noto Soeroto dan pembahasannya simbolik dalam karya Wayang-liederen* (Noto Soeroto en een onderzoek naar de symboliek in de *Wayang-liederen*). In de scriptie is van haar hand een vertaling van de *Wayang-liederen* in het Indonesisch opgenomen. De boekuitgave van deze scriptie onder de titel *Wayang-liederen; Biografi politik budaya Noto Soeroto* (Jakarta 2002) bevat een voorwoord van de Indonesische neerlandica Christina Suprihatin en afsluitende aantekeningen van Madelon Djajadiningrat-Nieuwenhuis.

In 1986 verschijnt van Harry A. Poeze *In het land van de overheerser 1; Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht/Cinnaminson 1986), uitgegeven als deel 100 van de Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. In deze publicatie, waarin vele Indonesiërs die in de periode tussen 1600 en 1950 om verschillende redenen naar Nederland komen, worden behandeld, krijgt Noto Soeroto relatief veel aandacht. De door Poeze gehanteerde behandelingswijze van de gebeurtenissen in Noto Soeroto's leven en de interpretatie ervan, kan worden gezien als een opzet tot een biografie in documenten.

In 'Noto Soeroto: His ideas and the late colonial intellectual climate' (*Indonesia* 55:41-72), beschrijft Madelon Djajadiningrat-Nieuwenhuis, de politieke kant van Noto Soeroto.

Mijn aardse leven vol moeite en strijd bouwt voort op het werk van Koning, Van Lonkhuyzen, Poeze en Djajadiningrat. De laatste schrijfster heeft deze voortgang in belangrijke mate mogelijk gemaakt door het archief van Mangkoenegoro VII in Surakarta op microfiche ten behoeve van dit onderzoek beschikbaar te stellen.

Brieven van en aan Noto Soeroto zijn niet gecatalogiseerd. De brieven waarnaar in de biografie wordt verwezen, bevinden zich bij de erven in Den Haag, in het Archief Mangkunegaran te Surakarta, in het Archief

Nederlandse Jezuïeten te Nijmegen, het Letterkundig Museum te Den Haag en de Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Bij citaten en verwijzingen naar brieven in de biografie is steeds het archief vermeld in het notenapparaat.

Voor de vooroorlogse periode is de spelling-Van Ophuijsen gehanteerd (zoals Soerakarta, Tjimahi). Voor de periode na maart 1947 is de ‘republikeinse’ spelling-Soewandi gebruikt (zoals Surakarta, Cimahi). Voor de persoonsnamen is de spelling gevolgd, zoals deze door de betrokkenen is gebruikt. De plaatsnaam Djokjakarta wordt voor de Tweede Wereldoorlog in een aantal spellingvarianten aangetroffen: Jogjakarta, Djocjakarta, Djokjakarta. De meest gangbare spelling ‘Djokjakarta’ is hier aangehouden.

Deel 1

1888-1932

HOOFDSTUK I

‘Een vlijtig, vlug jongetje met groote droomoogen’ (1888-1906)

Javaansche kinderen plegen elkaar en ook wel groote mensen, naar den indruk, welken dezen op het kindergemoed maken, te vergelijken met karakterfiguren uit de wajang. Werd iemand, die gulzig was en hebzuchtig, of schreeuwerig van aard en pochend op zijn lichaamskracht en snauwend sprak door ons niet fluisterend en grinnekend voor *boeta*, demon of reus, uitgemaakt?

Zoo vergeleek ik mijn oom, dien ik diep in mijn hart vereerde om zijn raadselachtige natuur en zijn tengere, fijne gestalte met Joedisthira.¹ Daarom zag ik hem gaarne bij familieplechtigheden in nationale kledij. Ik zag bewonderend naar hem op; naar de mooi gebatikte sarong, welke strak om zijn gestalte zat en van voren in smalgevouwen plooiën neerhing; naar de ranke kris, waarvan het bovengedeelte van de scheede aan één kant eindigde in een sierlijke boog als de hoorn van de jonge maan. Zoo beantwoordde hij geheel aan mijn ideaal van een Joedisthira onder de menschen. Deze zweeg immers ook veel en had een kalmen aard; en als hij sprak, sprak hij langzaam en in woorden, welke duister voor mij waren. Zoo begreep ik ook nimmer de woorden die mijn oom tot de oudere familieleden sprak; maar dat het gesprek over iets hoogs en ernstigs liep, dat las ik wel van de aandachtige gezichten af.²

Aldus Noto Soeroto in 1915. Op verzoek van Frederik van Eeden, destijds redacteur van *De Amsterdammer*, schrijft hij het autobiografische ‘De held van mijn kinderleven’, waaruit bovenstaand citaat afkomstig is. Het is het enig bekende prozaverhaal van zijn hand. De ‘held’ is Pakoe Alam VI, een broer van zijn vader, die het Djokjase prinsdom bestuurt van 26 november 1900 tot zijn overlijden op 8 juli 1902.³ Noto Soeroto is op het moment van overlijden van zijn oom veertien jaar oud en leerling van de HBS in Semarang, waar hij in de kost is bij een Europees gezin. Het verhaal bevat dus enige herinneringen aan de periode van voor 1902.

¹ Figuur uit de *Mahabharata*, het omvangrijke, religieus-filosofische, Indiase epos dat in gejavaneerde vorm in de wajang wordt uitgebeeld. Joedisthira is de oudste der vijf zonen van koning Pandoe. Joedisthira zou gedurende zijn leven nooit gelogen hebben.

² Noto Soeroto, ‘De held van mijn kinderleven II’, *De Amsterdammer* 1-8-1915.

³ Zijn installatie als Pakoe Alam VI vindt plaats op 11 april 1901.

Het Pakoe Alamse prinsdom, waaruit Noto Soeroto stamt, wordt gesticht in 1812. Het is het jongste en kleinste van de vier Midden-Javaanse vorstenhuizen. In Djokjakarta resideert eveneens de sultan (Hamengkoe Boewono). In Soerakarta (Solo) zetelen de soesoehoenan (Pakoe Boewono) en prins Mangkoenegoro. De vier huizen zijn aan elkaar geparenteerd.

De Midden-Javaanse vorstenhuizen

De geschiedenis van Java spreekt van drie belangrijke rijken. Ten eerste het uit de achtste eeuw daterende hindoe-boeddhistische rijk van Mataram onder leiding van prins Sandjaja. Ten tweede het staatkundig zeer grote, eveneens hindoe-boeddhistische rijk van Madjapahit dat zich in de veertiende en de vijftiende eeuw tot ver buiten Java uitstrekt en ten derde het zeventiende-eeuwse mohammedaanse rijk van Mataram, het tweede met deze naam, gesticht door Panembahan Senopati (reg. 1575-1601). Dit rijk komt onder diens kleinzoon, sultan Agoeng (reg. 1613-1645), tot grote bloei en omvat geheel Java en Madoera. Onder het bewind van sultan Agoeng vinden de eerste confrontaties plaats met de VOC. De soesoehoenan (kortweg soenan) van Solo, de sultan van Djokjakarta en de prinsen Mangkoenegoro en Pakoe Alam zijn de erfgenamen van dit laatstgenoemde Mataramse rijk.

De geschiedenis van het tweede Mataram is ingewikkeld en vormt een aaneenschakeling van talrijke twisten en vooral opvolgingskwesaties die intriges, opstanden en zelfs drie successieoorlogen tot gevolg hebben.⁴ Aan de complexe ontwikkelingsgang van het Mataramse bestuur wordt hier voorbijgegaan tot de eerste vorst met de naam Pakoe Boewono zich aandient. De verdere loop van de geschiedenis die leidt tot het ontstaan van de drie andere Vorstenlandse rijken, wordt hier zeer in het kort geschetst.

Pakoe Boewono I vestigt zich in 1705 in Kartosoera.⁵ Hij overlijdt in 1719, waarna zijn oudste zoon hem als Amangkoerat IV (reg. 1719-1726) opvolgt. Diens dood vormt het begin van een reeks gebeurtenissen die, in chronologische volgorde, leiden tot de vestiging van het huis Hamengkoe Boewono te Djokjakarta, het Mangkoenegarase huis te Solo en tenslotte het Pakoe Alamse huis te Djokjakarta.⁶

⁴ Voorbeelden van bronnen die een gedetailleerd beeld van de bewogen geschiedenis van de Midden-Javaanse vorstenhuizen geven, zijn Van Bruggen en Wassing 1998 en Noto Soeroto, *Het sultanaat Jogjakarta*. Amsterdam 1920.

⁵ Pakoe Boewono betekent 'spijker of spil van de wereld', in de zin van de wereldbol in het heelal.

⁶ Hamengkoe Boewono betekent 'hij die de wereld in de schoot houdt'. Mangkoenegoro betekent eveneens 'hij die het rijk in de schoot houdt'. Pakoe Alam betekent 'spijker van de wereld' in de zin van de zintuiglijk waarneembare, aardse wereld.

De macht van soenan Pakoe Boewono II (reg. 1727-1749), zoon van Amangkoerat IV, wordt door de inmiddels oppermachtige VOC sterk beperkt. Mataram raakt zijn belangrijke havens kwijt aan de Compagnie en de soenan wordt gecompenseerd met een jaargeld. In feite is zijn rijk gedevalueerd tot een leen van de Compagnie. Zijn jongere broer Mangkoeboemi is fel gekant tegen dit verlies van prestige en inkomen. Daarbij is er een conflict tussen de broers over een eerder door de soenan aan Mangkoeboemi toegezegd leengebied. Aan gouverneur-generaal G. baron van Imhoff wordt het probleem voorgelegd. Deze stelt Mangkoeboemi in het ongelijk. Hij ontwikkelt zich hierna, samen met zijn neef Mas Said, tot een geduchte vijand van de soenan en de Compagnie. De VOC dwingt een oplossing af. Onder Pakoe Boewono III (reg. 1749-1788) wordt het rijk in 1754 opgesplitst. Mangkoeboemi wordt in 1755 als sultan Hamengkoe Boewono I (reg. 1755-1792) te Djokjakarta geïnstalleerd. Het betekent het einde van het rijk van Mataram. Vanaf dat moment bestaan er in Midden-Java twee gelijkwaardige vorstendommen, Soerakarta en Djokjakarta.

Na de splitsing van het rijk van Mataram zet Mas Said zijn strijd tegen de soenan en de Compagnie voort en keert zich nu ook tegen de sultan. Het conflict wordt door de VOC opgelost door hem verspreide gebieden in het rijk van Soerakarta en Djokjakarta in leen te geven. Als Mangkoenegoro I aanvaardt hij in 1757, met onderwerping aan de soenan, het bestuur over zijn eigen leen.

Na de ondergang van de VOC in 1799 vallen haar bezittingen toe aan de rechtsopvolger, de Nederlandse staat. Van 1795 tot 1806 is dit de Bataafse Republiek en hierna, tot 1810, het Koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon. Erfstadhouder Willem V, tevens de gezaghebber over de VOC, had na zijn vlucht naar Engeland in 1795 de Britse regering gemachtigd in zijn naam alle bezittingen van de Compagnie op te eisen en deze desnoods met geweld te beheren tot zijn terugkomst naar Nederland. De Britse East India Company bezet op grond van deze machtiging bijna alle Nederlandse steunpunten behalve Java dat door de Britse suprematie op zee geïsoleerd raakt. Hierdoor verzwakt de staatsmacht en blijkt de corruptie onder de bestuurders grote vormen aan te nemen. Om orde op zaken te stellen en Java te behoeden voor een Engelse invasie, benoemt koning Lodewijk Napoleon in 1807 marschalk Herman Willem Daendels tot gouverneur-generaal. Daendels' gebrek aan diplomatie met betrekking tot de Vorstenlanden leidt tot conflicten. De Vorstenlanden behouden weliswaar hun soevereiniteit, maar krijgen elk een 'minister' aangesteld als vertegenwoordiger van het koloniale gezag die in rang gelijkgesteld is aan de vorst. Pakoe Boewono IV legt zich hierbij neer, maar Hamengkoe Boewono II (sultan Sepoeh) accepteert de nieuwe gang van zaken niet, mede door toedoen van een sterke anti-Nederlandse lobby aan

het hof. Met militaire macht wordt sultan Sepoeh gedwongen af te treden ten gunste van zijn zoon, Hamengkoe Boewono III (reg. 1810-1811, 1812-1814).

Het lukt Daendels niet om Java voor een invasie te behoeden. Begin augustus 1811 valt een Engels invasieleger vanuit Malakka Java binnen. Het oppergezag komt in handen van luitenant-gouverneur Thomas Stamford Raffles, die het Vorstenlandse beleid van Daendels continueert. Kort na de val van Java plaatst sultan Sepoeh zich weer op de troon, brengt een troepenmacht op de been om zich tegen de Britten te verdedigen en start onderhandelingen met de soenan om te komen tot een bondgenootschap tegen het Britse gezag. Voordat Raffles met militaire middelen Djokjakarta aanvalt, eist hij het aftreden van sultan Sepoeh ten gunste van diens zoon. Bovendien moet hij grondgebied afstaan aan zijn broer Noto Koesoemo die met een klein leger de Britten steunt. De sultan wijst het ultimatum af. Een sterke legermacht trekt vervolgens de kraton binnen. De sultan wordt verbannen en zijn zoon opnieuw geïnstalleerd. De Britten belonen Noto Koesoemo voor zijn steun. Op 29 juni 1812 wordt hij in de Djokjase kraton verheven tot vrije prins met de titel Pakoe Alam I.⁷

Noto Soeroto's jeugd

Over Noto Soeroto's jeugd is niet veel bekend. Er zijn slechts enkele bronnen, waaronder eigen terugblikken, die iets meedelen over zijn jeugd thuis en zijn schoolloopbaan die op zijn achtste jaar op de Europese lagere scholen in Djokjakarta en Semarang begint en vanaf zijn dertiende jaar wordt voortgezet op de Semarangse Hogere Burgerschool (HBS).

Hij wordt op 5 juni 1888 in Djokjakarta geboren. Zijn vader, Pangeran Ario Noto Dirodjo (1858-1917), is de derde zoon van Pakoe Alam V (reg. 1878-1900). Hoewel Noto Dirodjo nooit daadwerkelijk vorst van het Pakoe Alamse rijk is geweest, heeft ook hij volgens de zogenoemde kratonadat het recht 'om met meer dan één vrouw in een verhouding te staan, die alle kenmerken van een wettige echtgemeenschap draagt en zonder twijfel ook als zoodanig moet worden beschouwd'.⁸ Slechts één van deze vrouwen, de padmi, geldt als de hoogste in rang. De overigen zijn lager geplaatst dan de padmi en worden ampil-echtgenoten of selir (bijvrouwen) genoemd. Ook Noto Dirodjo huwt meer dan één vrouw. Zijn hoofdvrouw, Raden Ajoe Noto Dirodjo, is de

⁷ Voor dit historisch overzicht is vooral gebruik gemaakt van Van Bruggen en Wassing 1998, Noto Soeroto, *Het sultanaat Jogjakarto*, Amsterdam 1920 en Lubis 1982. Een gedetailleerd verslag van de ontstaansgeschiedenis van het Pakoe Alamse huis wordt gegeven in *Gedenkschrift Pakoe Alam VII* 1931.

⁸ *Gedenkschrift Pakoe Alam VII* 1931:23.

jongste dochter van Pakoe Alam III (reg. 1858-1864). In totaal heeft hij tien zonen en acht dochters. Noto Soeroto's biologische moeder is Raden Ajeng Fatima. Naar alle waarschijnlijkheid zien ook de kinderen van Noto Dirodjo's bijvrouwen, de hoofdvrouw eveneens als 'moeder'. Noto Soeroto zelf maakt het iets ingewikkelder:

Ik heb drie verschillende moeders, die ik alle evenzeer liefheb, één, die me gezoogd had [de biologische moeder van zijn broer Noto Diningrat] toen mijn eigen moeder lang ziek lag, één die me kostelijk wist te vertellen, daar ze veel las en mooie geïllustreerde handschriften bezat en mijn eigen moeder, die zoo lief en zacht van inborst is.⁹

Om welke moeder het ook gaat, Noto Soeroto herinnert zich hoe hij het als kleine jongen prettig werk vond om snoeren van melatibloemen voor de haarwring van zijn moeder te rijgen. Deze snoeren, onzichtbaar in de wring, dienen als een natuurlijk parfum en ter verdikking ervan. De titel van zijn dichtbundel *De geur van moeders haarwring* (1916) verwijst hiernaar.¹⁰ Aan pater G. Jonckbloet, literair criticus en vriend, schrijft hij dat de meeste verzen uit deze bundel zijn geschreven 'onder de inspiratie van de herinnering' aan zijn zonnige jeugd en de moederliefde. Hij vertrouwt hem tevens toe dat hij, toen hij vanwege schoolbezoek in Semarang niet meer thuis woonde, de eerste en de laatste dag van de schoolvakanties bij zijn moeder sliep.¹¹

Sinds de regering van Noto Soeroto's grootvader, Pakoe Alam V, zette het Pakoe Alamse huis zich in voor westerse scholing van zijn leden. Pakoe Alam V zendt zijn kinderen, onder wie Noto Dirodjo, naar de Europese lagere school en naar de HBS. De overwegingen hiervoor noemt Noto Soeroto zelf. Naar zijn oordeel zijn zij niet zozeer van ideële aard, maar vormen 'het middel om te komen tot stoffelijk voordeel, tot succes op examens en tot succes op de latere sociale loopbaan'.¹² Deze materiële motivatie wordt bevestigd door de neerlandica Liesbeth Dolk, maar zij beschrijft de houding van de Indonesische intellectuelen ten opzichte van het onderwijs in de westerse beschaving, waarin bij uitstek de Nederlandse taal- en cultuurpolitiek wordt toegepast, als zeer ambivalent. Inderdaad geeft het hun, aldus Dolk, de mogelijkheid hun carrièremogelijkheden te vergroten en sociaal aanzien te verwer-

⁹ Brief Noto Soeroto aan Frederik van Eeden, 3-12-1914. UB UvA Amsterdam.

¹⁰ Brief Noto Soeroto aan G. Jonckbloet, 25-5-1916. Archief Nederlandse Jezuïeten, collectie nalatenschappen, Z 399 (G. Jonckbloet), nr. 31. Nijmegen.

¹¹ Brief Noto Soeroto aan G. Jonckbloet, 25-5-1916. Archief Nederlandse Jezuïeten, collectie nalatenschappen, Z 399 (G. Jonckbloet), nr. 31. Nijmegen.

¹² Noto Soeroto, 'Inleidende beschouwingen', *Rabindranath Tagore's opvoedingsidealen*, Amsterdam 1921, p. 6.

Pakoe Alam V (reg. 1878-1900), grootvader van Noto Soeroto

ven om vervolgens door hun opleiding te hopen op de mogelijkheid op voet van gelijkheid met de Europeanen om te gaan. Hierbij erkennen zij de superioriteit van de westerse cultuur, maar de essentie van het koloniale systeem, zo vervolgt zij, is het in stand houden van de westerse dominantie, waardoor de westers opgeleide Indonesiërs toch altijd tot de gekoloniseerden blijven behoren en genoeg zullen moeten nemen met lagere maatschappelijke posities.¹³ Hoe dan ook, westers onderwijs wordt door de Indonesische intellectuelen gezien als emancipatoir. De ambivalentie wordt ook zichtbaar in het zoeken naar de balans tussen westers onderwijs en scholing in de eigen Javaanse cultuur.

Pakoe Alam V is zich, naast zijn overtuiging dat westers onderwijs een emancipatorische functie heeft, bewust van het feit dat er ook 'nog zoiets bestaat als een Javaansche ziel'.¹⁴ Noto Soeroto merkt zelf over deze ziel op:

Deze is eigenlijk kostbaarder dan het veege Javaansche lijf, en aan de training van het verstand kon toch de vorming van het hart niet geheel en al opgeofferd worden?

Het zijn ongetwijfeld dergelijke overwegingen geweest, die mijn vader, wellicht met bloedend hart, deden besluiten om mij en mijne broeders zelfs van onze vacantedagen te berooven. Wanneer wij de vakantie tehuis kwamen doorbrengen, en wij nauwelijks een paar dagen werkelijke vrijheid hadden genoten en ons, na maandelange afwezigheid, hadden verwarmd aan de teederheden van moeder- en zusterharten, dan liet mijn vader zich aan huis een Javaansch-geletterden man

¹³ Dolk 1993:10-1

¹⁴ Noto Soeroto, 'Inleidende beschouwingen', *Rabindranath Tagore's opvoedingsidealen*, Amsterdam 1921, p. 7.

komen om ons door hem te doen onderrichten in Javaansch lezen en schrijven, in de kennis der Javaansche poëzie op de verschillende klassieke en nieuwere zangwijzen, in de kennis van den legenden- en wajangverhalenschat, opdat met de laatste ook de lessen van Javaansche levenswijsheid ons werden toegediend. Onder stilzwijgend protest en verborgen droefheid werden de lessen begonnen en elken avond voortgezet. 's Middags moesten we onszelven redden bij het prepareren van de volgende les.¹⁵

Aanvankelijk, totdat zijn werk hem geheel in beslag neemt, geeft Noto Dirodjo deze lessen zelf. Deze ervoer Noto Soeroto als plezieriger dan de lessen van de onderwijzer. Aan Frederik van Eeden schrijft hij hierover:

Een van de prettigste dingen van vroeger, waar ik gaarne aan denk zijn de maanlichtavonden, als vader op een mat zat tegen een paal van het voorhuis geleund en ons bij zich riep. Als we ons om hem heen hadden neergevlijd, vertelde hij ons van alles en nog wat, wajangverhalen, dingen uit de babads (kronieken) enz. Hij leerde ons de nationale zangwijzen zingen, ook moesten wij Hollandsch met hem praten. Dat was eigenlijk mijn eerste onderwijs, en ik leerde van hem meer Nederlands dan op school, waar ik letterlijk niets in me opnam.¹⁶

Behalve van het belang van Javaans onderwijs is Noto Soeroto's vader er ook van overtuigd dat het doen van praktisch werk nuttig is. Ondanks de aanwezigheid van veel bedienden moeten de kinderen hun eigen kamers schoonhouden, hun eigen kleren luchten en hun eigen koffers pakken en sjouwen.¹⁷ Als compensatie voor al deze verplichtingen neemt Noto Dirodjo zijn kinderen in de grote vakantie ook enkele weken mee naar 'het landelijke', waar hij soms gedurende lange tijd zijn werkzaamheden heeft. Noto Soeroto herinnert zich de rivieren met het bruisende water, de visrijke beken die hij met zijn naakte vriendjes afdamt, de kudde paarden die hij opjaagt, het hoeden van schapen, de herdersknapen met wie hij zijn eten deelt, de tochten naar de zee, naar de bergen en de doorgebrachte tijd in de landhuizen van zijn grootvader.¹⁸

De journaliste en declamatrice Beata van Helsdingen-Schoevers (Madioen 1886-Solo 1920) is in de jaren 1915-1920 bijzonder gecharmeerd van Noto Soeroto en zijn poëzie. Zij vertelt gesprekken te hebben gevoerd met zijn onderwijzeres in de eerste klassen van de lagere school. Deze merkt op: 'Ik

¹⁵ Noto Soeroto, 'Inleidende beschouwingen', *Rabindranath Tagore's opvoedingsidealen*, Amsterdam 1921, p. 7-8.

¹⁶ Brief Noto Soeroto aan Frederik van Eeden, 3-12-1914. UB UvA Amsterdam.

¹⁷ Noto Soeroto, 'Inleidende beschouwingen', *Rabindranath Tagore's opvoedingsidealen*, Amsterdam 1921, p. 9.

¹⁸ Noto Soeroto, 'Inleidende beschouwingen', *Rabindranath Tagore's opvoedingsidealen*, Amsterdam 1921, p. 10; Brief Noto Soeroto aan Frederik van Eeden, 3-12-1914. UB UvA Amsterdam.

herinner me nog een vlijtig, vlug jongetje met groote droomoogen, dat altijd mooie rapporten had, waar je nooit last mee had en die je daarom eigenlijk niet opmerkte.¹⁹ Ook blijkt Van Helsdingen-Schoevers op de hoogte van de invloed van twee leraren aan de HBS te Semarang, J. Luyten en J.W. van Bart. Vooral de laatste zou hem de belangstelling voor en het begrip van de letterkunde hebben bijgebracht, terwijl de acteur Willem Roijaards die tournees in Indië maakt, hem de schoonheid van het gesproken Nederlands zou hebben geopenbaard.²⁰ Van Helsdingen-Schoevers merkt tevens op dat Noto Soeroto op de HBS buitengewoon goede Nederlandse opstellen zou hebben geschreven.²¹ Zijn belangstelling voor de lessen Nederlands bevestigt hij zelf in 1929 in een brief aan Willem Kloos. Hij schrijft hem dat hij zijn gedichten en die van Perk en Van Deyssel al kende op de HBS en dat hij zich herinnert hoe hij 'in de 3e klasse van de Hoogere Burgerschool te Semarang hunkerde naar het lesuur van de Nederlandsche letterkunde'.²² Van Helsdingen-Schoevers vermeldt dat 'van uit de omgeving *buiten* de school [...] in dien tijd weinig invloed op Noto Soeroto' uitgegaan zou zijn'.²³ Zoals al is gebleken, berust deze conclusie op een misverstand.

De HBS te Semarang wordt opgericht in 1877 na Thorbeckes wet op het middelbaar onderwijs. Noto Soeroto bezoekt de school sinds 1901 en doet in 1906 eindexamen. In deze jaren staat de school achtereenvolgens onder leiding van mr. C.A. Valk, mr. J. Luyten en dr. E. Bonebakker. Het lesprogramma is gelijk aan dat van de HBS in Nederland en 'aan het bezit van een getuigschrift van voldoende afgelegd eindexamen eener hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus in Nederlandsch-Indië worden gelijke rechten toegekend als aan het bezit van een zoodanig in Nederland verkregen getuigschrift'.²⁴ Het schoolgebouw is gelegen op de hoek van Bodjong en de Genielaan, later tegenover het toenmalige Hotel Bodjong.²⁵ Aanvankelijk bestaat alleen de mogelijkheid een driejarige opleiding te volgen, maar al snel, in 1879, wordt deze omgezet in een vijfjarige. Tot 1900 is de Semarangse HBS een jongensschool. Bij wijze van proef worden in de cursusjaren 1900-1901, 1901-1902 en 1902-1903 meisjes toegelaten. Vanaf 1903 hebben zij met betrekking tot de toelating dezelfde rechten als jongens.²⁶ Wanneer Noto Soeroto op dertienjarige leeftijd in 1901 met de opleiding begint, telt de school tegen de tweehonderd

¹⁹ Van Helsdingen-Schoevers 1929:64.

²⁰ Van Helsdingen-Schoevers 1929:64; *Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië* 1906, II:332.

²¹ Van Helsdingen-Schoevers 1929:65.

²² Brief Noto Soeroto aan Willem Kloos, 3-5-1929. Archief LM Den Haag.

²³ Van Helsdingen-Schoevers 1929:65.

²⁴ *Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië* 1906, I:241.

²⁵ Rebel 2002:41.

²⁶ *Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië* 1900, I:215, 1901, I:218, 1902, I:222 en 1903, I-1:231.

leerlingen, uitsluitend dus nog jongens. Op een overgeleverde foto van het jaarfeest in 1901, waarop een kleine zestig jongens staan afgebeeld, zijn ongeveer elf 'inlandse' leerlingen te onderscheiden. Noto Soeroto zelf houdt het op minder. Aan Willem Kloos schrijft hij: 'We waren slechts met ons drieën of vieren Javanen op die Nederlandsche H.B.S.'²⁷ Hoe dan ook, het blijft een zeer kleine minderheid.

Noto Dirodjo

De motivatie en werkkraft die Noto Soeroto later aan de dag zal leggen, kenmerken ook het leven van zijn vader.²⁸ Na de HBS volgt Noto Dirodjo de opleiding tot officier bij het corps cavalerie van het Pakoe Alamse legioen. In 1883, Noto Dirodjo is dan 25 jaar, volgt zijn aanstelling tot tweede luitenant-kwartiermeester. Kort hierna belast zijn vader hem met het beheer van de financiën van het prinsdom. Dit is een zware taak, omdat de staatskas zo goed als leeg geplunderd was door de 'opbruisende levenswijze van den praal- en prachtlievende Pakoe Alam IV' (reg. 1864-1878). Door de strijd aan te binden met de heersende corruptie en intriges, alsmede door eigenhandig ondergeschikten te controleren, brengt hij de kas op orde. Al in 1889 zijn de inkomsten en uitgaven in evenwicht en zijn de meeste schulden afbetaald. Ook op andere gebieden toont Noto Dirodjo zijn financiële inzicht en organisatorische talent in dienst van de Pakoealaman. Hij reorganiseert bijvoorbeeld de agrarische pachten en belastingen en handelt de situatie af die ontstaat na de opheffing van het Pakoe Alamse legioen. Eigenlijk bestuurt Noto Dirodjo het prinsdom en bemoeit zijn vader zich slechts met de algemene gang van zaken. Deze situatie zet zich voort onder het bewind van de ziekelijke Pakoe Alam VI, de door Noto Soeroto zo hooggeachte oom die in 1902 aan keelkanker overlijdt. Diens zoon, de latere Pakoe Alam VII, zit nog op de HBS als zijn vader sterft. Noto Dirodjo treedt dan op als voogd en brengt de troonpretendent op de hoogte van alles wat een vorst moet weten. Hij geeft hem de gelegenheid om de cursus voor aanstaande ambtenaren bij het Binnenlands Bestuur te volgen aan de zogenoemde Afdeling B van het Gymnasium Willem III te Batavia en maakt met hem verschillende leerzame tournees, onder andere door Java, Sumatra en Bali. Wanneer in 1907 de jonge vorst tot Pakoe Alam VII wordt benoemd, trekt hij zijn oom aan als hoofd van de administratieve dienst, speciaal belast met financiële zaken, onderwijs en openbare werken. Als blijk van waardering benoemt de Nederlands-Indische

²⁷ Brief Noto Soeroto aan Willem Kloos, 3-5-1929. Archief LM Den Haag.

²⁸ Deze gegevens zijn vooral ontleend aan Soeryaningrat 1917-18, 1918 en 1920.

Noto Dirodjo (1858-1917), vader van Noto Soeroto, tweede zoon van Pakoe Alam V

regering Noto Dirodjo tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau en bevordert hem tot majoor titulair.

Noto Dirodjo moet niet alleen worden geprezen vanwege zijn werkkraft, financiële inzicht en organisatievermogen. Hij bekleedt ook functies op sociaal-humanitair gebied. Als stichter en voorzitter van de Vereeniging voor Hollandsch-Inlandsch Onderwijs op Neutralen Grondslag bewerkstelligt hij de stichting van scholen te Djokjakarta en Soerakarta. Hij is tevens oprichter en voorzitter van het Javaansche studiefonds Darmo-Woro, bestuurslid van de vereniging Djokjasche Kunstarbeid en een gewaardeerd lid van de vrijmetselaarsbeweging. De belangrijkste functie die hij naast zijn reguliere werk bekleedt, is het presidentschap van Boedi Oetomo (Het Schone Streven). Grondlegger en inspirator van deze in 1908 opgerichte, sterk Javanistisch georiënteerde vereniging is de arts Wahidin Soediro Hoesodo, vriend van Noto Dirodjo en huisarts van de Pakoe Alamse familie. Boedi Oetomo wordt beschouwd als de eerste nationalistische organisatie in Indië. Aanvankelijk was het de bedoeling van Wahidin een studiefonds op te richten ten behoeve van Javaanse kinderen van wie de ouders niet bij machte zijn de kosten voor opvoeding en onderwijs te dragen. Zijn denkbeelden, mede ontwikkeld door Noto Dirodjo, vinden weerklank bij studenten van de artsopleiding te Batavia, de STOVIA (School tot Opleiding van Inlandsche Artsen). De opzet wordt echter breder dan alleen de vorming van een studiefonds. Er wordt met steun van leerlingen van middelbare scholen en kweekscholen op Java een vereniging opgericht op een bredere grondslag. 'Opheffing', dat wil zeggen 'verheffing', van het Javaanse volk wordt de leus. De statuten geven duidelijkheid over deze breedte. Het gaat erom mee te werken aan de harmonische ontwikkeling van land en volk van Java en Madoera, waartoe Boedi Oetomo alle geoorloofde middelen zal aanwenden en aan gelijk gerichte pogingen van anderen steun zal verlenen.²⁹ In het bijzonder zal worden gelet op de belangen van het onderwijs in de meest algemene zin; het bevorderen van landbouw, veeteelt en handel; de ontwikkeling van techniek en industrie; de herleving van inheemse kunsten en wetenschappen en het hooghouden van algemeen menselijke idealen.³⁰ De zetel van de vereniging is Djokjakarta. De afdeling Djokjakarta wordt in belangrijke mate gesteund door ambtenaren van het prinsdom Pakoealaman.³¹ In 1911 kiest het congres Noto Dirodjo nagenoeg unaniem tot voorzitter. Deze positie bekleedt hij tot 1914. Soerjo Soeparto, de latere Mangkoenegoro VII, neemt, nadat het voorzitterschap een jaar is waargenomen, in 1915 de voorzittershamer van hem over. In de eerste vijf jaren van haar bestaan komt Boedi Oetomo tot grote bloei. 'Zij was

²⁹ Petrus Blumberger 1987:20-1.

³⁰ Petrus Blumberger 1987:21.

³¹ Petrus Blumberger 1987:19.

de éénige belangrijke organisatie, waarin de sociaal-politieke aspiraties van de Javaansche aristocratie van afkomst en verstand tot uiting konden komen. Nobel was haar zinspreuk: “Santosa waspada anggajoeh oetama” (krachtig en openlijk strevend naar het voortreffelijke); waardig was haar optreden onder de hooge leiding van Vorstenlandsche adellijken.³² Inderdaad, met Boedi Oetomo neemt de aristocratie van Java het initiatief de economische, culturele en maatschappelijke situatie van de Javaan te verbeteren.

Noto Dirodjo's leven kenmerkt zich door gemotiveerde en niet aflatende arbeid, die naar alle waarschijnlijkheid ten koste is gegaan van zijn gezondheid. Op 22 mei 1917 sterft hij op de leeftijd van zestig jaar.

De jeugd van Noto Soeroto kenmerkt zich door biculturele scholing: Javaans en Nederlands. Voor de Nederlandse cultuur is het aanvankelijk alleen de taal waarin hij van zijn vader, in een vorm van huisonderwijs, les krijgt. Vanaf zijn achtste jaar bezoekt hij de Europese lagere school in Djokjakarta, waar Nederlands de voertaal is en hij een op Nederland gericht lesprogramma volgt. Van zijn elfde tot zijn achttiende jaar is hij te Semarang in de kost bij de Nederlandse familie Koeken en ondergaat hij zowel op school als in het kostgezin de Nederlandse leefwijze. De van huis uit meegekregen Javaanse cultuur wordt in de vakanties uitgebreid en verdiept door lessen van vader en een huisonderwijzer.

De aanpassing aan de Nederlandse cultuur gaat uiteraard niet zonder slag of stoot. Later schrijft hij aan Frederik van Eeden: ‘Daar [op de Europese lagere school te Djokjakarta] voelde ik me vreeselijk ongelukkig, dat ik me niet fatsoenlijk verstaanbaar kon maken en ik voelde me daar heel lang eenzaam’, te meer daar hij er de hem vertrouwde Javaanse zeden, gewoonten en ceremonies hoort bespotten.³³ Ook de overgang naar Semarang kost hem moeite. Hij vertrouwt Frederik van Eeden toe: ‘Ja, dat was een heele overgang, toen wij bij een Europeesche familie in huis gedaan werden. Het verdriet van die eerste weken zal ik nooit vergeten, toch was de familie heel goed en hartelijk voor ons.’³⁴

De liefde voor zijn vader is er, maar de waardering komt pas later: ‘Ouder geworden kreeg ik voor mijn vader een bewonderende eerbied naast mijn liefde, eerbied voor zijn stoere werkkraft en voortvarendheid.’³⁵ Het belang van de inspanningen van Noto Dirodjo en Wahidin voor de ‘opheffing’ van de Javaan zullen een grotere invloed op Noto Soeroto's leven blijken te hebben dan hij als scholier beseft.

³² Petrus Blumberger 1987:21-2.

³³ Brief Noto Soeroto aan Frederik van Eeden, 3-12-1914. UB UvA Amsterdam.

³⁴ Brief Noto Soeroto aan Frederik van Eeden, 3-12-1914. UB UvA Amsterdam.

³⁵ Brief Noto Soeroto aan Frederik van Eeden, 3-12-1914. UB UvA Amsterdam.